

CĀMĪ' AL-TAVĀRĪH TENKĪDĪ MÜNĀSEBETĪ İLE

AHMED ATEŞ

Cāmi' al-tavārih'in bundan üç yıl önce yayınlanmış olan "Sultan Mahmud ve devrinin tarihi" cüz'ünün metni üzerinde değerli İranlı bilgin Prof. Muctabā Minovi'nin kendine has üslup ve edası ile kaleme alınmış bir tenkit yazısı çıktı¹. Tahran Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi Dergisinde çıkan ve rahmetli M. Muḥammed Ḳazvīnî'ye ithaf edilen bu 51 sahife tutan yazı, benzeri tenkit yazıları gibi, yalnız bir metnin veya eserin incelenmesi ve görülen yanlışları düzeltilmesi, noksanların tamamlanması gayesini gütmüyor. Bizzat müellifin sözüne göre, bunun çok daha geniş bir gayesi vardır ki, bu gaye şu satırlarda açıklanmaktadır: "Ben bu tenkitte eğer usul ve kaidelere riâyette bir az şiddet gösteriyorsam ve teferruat ve inceliklere takılıp, bunlardan bahsediyorsam, bu daha ziyâde kendi vatandaşlarıma örnek ve misal göstermek içindir... Hiç bir şekilde Bay Dr. Ateş'in işi hakkında garaz ve kötü niyetim yoktur".² Müellif makalenin sonunda şöyle diyerek, maksadını daha ziyâde açıklamaktadır: "Bu makalede... Bay Prof. Ahmed Ateş'in bastırılmış olduğu *Cāmi' al-tavārih* hakkındaki tenkitlerimden bir mikdarını ve bunun haşiyelerine not etmiş olduğum nükte ve tenkitlerden bir kısmını dercettim. Ümit ederim ki, kıymetli fazıl profesör ilim yolundaki bu çalışmalarını inâyet gözü ile görürler ve garaz ve kötü niyetler lekesinden hâlî kabûl buyururlar. Kıymetli okuyucular bu tenkidimi yıkıcı telâkki etmezler ve yardımcı ve destekleyici tenkit ve tetkiklerden sayarlar".³

¹ *Cāmi' al-tavārih-i Raşid al-Dîn Fażlallâh-i vazîr (Macalla-i Dānişkada-i Adabi-yât-i Tahrân, 1339/1960, c. VII, sayı 4, s. 1—51)*.

binde dr in انتقاد اگر قدری سختگیری در رعایت اصول و قواعد می‌کنم و در جزئیات و دقائق می‌پیچم و بحث می‌کنم بیشتر از برای نشان دادن مثال و نمونه هموطنان خودم است... و بهیچ وجه نسبت بکار آقای دکتر احمد آتش غرض و سوء نیتی ندارم (ص ۱۵).

در این مقاله... شمه' از انتقادهائی را که بر جامع التواریخ چاپ آقای پروفیسور احمد آتش داشتم و برخی از نکات و خرده گیری هائی را که بر حواشی آن یاد داشت کرده بودم درج کردم. امید وارم استاد ارجمند فاضل این سعی بنده در راه خدمت بعلم بعین عنایت

Kıymetli Prof. M. Minovi, bu makalesine Türkiye’de Farsça araştırmalarını anlatan ve bu yazının sonunda kısaca temas edilecek olan bir giriş ile başlar. Bunu müteakip, eski metinlerin yayınlanmasında takip edilen “usul, méthode” ’un ne olduğunu gösterir (s. 14 — 24), daha sonra da bizim basmamızda bulunan yanlışları birer birer sayar (s. 24 — 50).

Sayın M. Minovi’ye göre müsteşrikler iyi Arapça veya Farsça bilmedikleri hâlde, “metod bilmelerine (*metod dānistān*)” dayanarak, eski Farsça metinleri “tashih” edip, basabileceklerini iddia ederler. “Bu büyükler, onların talebeleri ve talebelerinin talebeleri şark araştırmalarında, metinleri hazırlayıp, “tashih” etmede, yeni bir yol açmışlardır”.⁴ İşte sayın Prof. M. Minovi, vatandaşlarını böyle müddeilere karşı uyandırmak ve, *Cāmi’ al-tavārih* neşri münasabeti ile, onlara metin neşrinin — kendi tâbiri ile: metin tashih etmenin — usullerini göstermek istiyor. Kendisi bu müddeilerden kimleri kasdettiğini açıkça söylemiyorsa da, daha önce Türkiye’de Arap ve Fars dillerinin Avrupalılardan öğrenildiğini söylediği için, hiç olmazsa bizim de kendisinin sözlerinin şümülü içine girdiğimiz muhakkaktır. Bundan dolayı tenkitlerinin bu kısımlarına da cevap vermemiz gerekmektedir.

Şu kadar var ki, iddialarını cevaplandırmadan önce, samimî olarak şunu söylemem gerekir: Sayın tenkitçinin yıkıcı olmadığını, bilâkis yapıcı olduğunu tasrihe bilhassa lüzum gördüğü bu tenkitlerinin kendi neşrimden ziyâde, İran’ın genç ilim adamları için yıkıcı bir tesiri olabileceğini sanıyorum ve beni, gerçekler meydanda iken, bu satırları yazmağa sevkeden birinci âmil bu zannım olmuştur. Filhalka görünüşe göre o kadar iyi seçilmiş bir nümune üzerindeki bu tenkitlerin meseleleri henüz iyi bilmeyen ve benim yazdıklarım ile sayın üstadın yazdıklarını karşılaştırıp, gerçekleri bulmağı tabiî olarak düşünemeyecek olan gençleri ilmin artık mütearife hâline gelmiş esaslarından şüphe ettireceği, onlara bâzı doğru olmayan telkinlerde bulunmanın onları yalnızca sevkedeceği ve kendilerinde yanlış kana-

ملحوظ دارد و خالی از شائبه* أعراض و نيات سوء قبول فرماید ، و خوانندگان عزیز این انتقاد مرا انتقاد محرب نینکارند و از مقوله* نقد و تدقیقهای مد و مساعد شمارند. . . (ص ۵۱).
این بزرگواران (یعنی : مستشرقین) و شاکردان ایشان و شاکردان شاکردانشان⁴
باب تازه ای در استشرق و تهیه و تصحیح متون باز کرده اند و با کمال تأسف دیده میشود
که جرأت و تهور ایشان باهالی ممالک شرقی نیز سرایت کرده. . . . (ص ۱۵).

atler tevlit edeceği meydandadır. Çünkü usul bilmeği (*metod dānistān*) istihza ile karşılayan Prof. M. Minovi'nin iddiaları, aşağıda dellilleri ile gösterileceği üzere, hiç bir esasa dayanmadığı gibi, kendisi metin tenkidinin mahiyet ve gayesini iyi kavramamış gibi görünmektedir. Bundan dolayı metin tenkidinin usullerini izah ederken, bununla hiç bir alâkası olmayan fikirler telkin etmektedir.

Sayın Prof. M. Minovi beni mecbur ettikleri için söylemem lâzımdır ki —mamafih kendilerinden feyiz aldığım hocalarımı burada anarak, onlara karşı borçlarımı hatırlamama bir vesile verdiklerinden kendilerine müteşekkirim—, ben Farsçaya kendi kendime başladım ve İstanbul Üniversitesinde Prof. H. Ritter'den, büyük Afgan şairi Maḥmūd-i Tarzî'nin oğlu Abdulvahhab Tarzî'den ve Ali Nihad Tarlan'dan okudum; Arapçayı yine Prof. H. Ritter ile beraber rahmetli M. Şerefeddin Yaltkaya'dan, muallim Kilisli Rifat Bilge'den okudum. Benden evvelki neslin Farsça hocaları da kısmen İran asıllı olan Hüseyin Daniş idi. O hâlde bizim Arapça ve Farsçayı bir "Alman"dan öğrendiğimiz hakkındaki iddiası, doğru olmak için, "bir Alman'dan da okumuşlardır" şeklinde olmalı idi. Alman hocalardan, daha geniş olarak Avrupalı ilim adamlarından, bu arada bilhassa Prof. H. Ritter'den ilim öğrenmemiz, öyle sanıyorum ki, Türkiye için çok faydalı olmuş ve bunun neticesinde memleketimizdeki ilmî çalışmalarda büyük bir inkişaf kaydedilmiştir. Bu gün bütün dünya her türlü ilim sahalarında iş birliğine daha çok ehemmiyet verirken, üniversiteler yabancı profesör mübadelesi için ayrıca büyük masraflar ihtiyar ederken, bizim daha önceden buna ehemmiyet vererek, Avrupalı ilim adamlarından istifade etmemiz istihza ile değil, ancak takdirle karşılanacak bir harekettir. Metin neşrinde takip ettiğim usulün esasını, iftihar ile söyliyeyim ki, bilhassa H. Ritter'den öğrenmiştim.

Prof. H. Ritter, bize bu usulün kendi tatbik ettiği şeklini gösterirken, şunu da öğretmişti: Metin neşrinde kullanılan metin tenkidi usulü Şarkta *Kur'an* ve bilhassa hadîs metinlerini tesbit etmek için yapılan çalışmalardan doğmuştur; aynı usul garpte *Kitab-ı Mukaddes* metni üzerinde yapılan çalışmalar ile başlamış, sonraları bu sahada tesbit edilen usul bütün klâsik garp metinlerine tatbik edilmiştir. Şu hâlde bu usulün inceliklerini öğrenmek için, klâsik filoloji ile meşgul olan filologların eserlerine de bakmak icap eder. Bundan dolayı bu muhterem hocam beni ve kendisinden ilim öğrenen diğer arkadaşla-

rımı, yalnız söyledikleri ve anlattıkları ile iktifa etmeyip, klâsik garp filolojileri sahalarında yapılan araştırmalar ile de ilgilenmeğe, kendisinden öğrendiğimiz şeyleri, böylece asıl kaynaklarına inerek, tamamlamağa ve geliştirmeğe teşvik etmişti. Bu teşvik ve yol göstermesinin neticesi olarak, bundan çok zaman, 25 yıl önce, meselâ P. Collomp'un *La critique des textes* (Strasbourg, 1931, *Publication de la Faculté des Lettres, Initiation-Méthode*, fasc. 6)'ini ve burada gösterilen başka eserleri okuyarak, bunların usullerini neşretmekte olduğum eserlere tatbik ettim. Hattâ bunlardan öğrendiğim ve tatbik ettiğim şekle âit bâzı hususiyetleri Prof. H. Ritter de kabûl ederek, kendi neşriyatında kullanmıştır. Binaenaleyh memleketimizde kullanılan usul, doğrudan doğruya müsteşriklerin usulü değil, onların da istifade etmiş oldukları klâsik filoloji usulüdür. Üstad M. Minovi, bundan 20 yıl önce yazmış olduğum *Metin tenkidi hakkında* adlı makaleme (*Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, cüz 2, İstanbul, 1940-1942, s. 253—261) bakmış olsalardı, bunu açığa görürlerdi.

Kıymetli üstad usul bilmenin ("*metod dānistān*") insanı neşredilen eserin dilini bilmekten müstagni kılacağına dair bir iddia varmış gibi bir ifade kullanmaktadır (bk. s. 15, ortada). Halbuki meselâ yukarıda anılan makaleme baksalardı, orada usul bilmenin ilk maddelerinden birinin, neşredilen eserin dili ile daha bir çok şeyleri esaslı bir şekilde bilmek olduğunu anlarılardı (bk. s. 256 v. d.). Şu hâlde ilmî usulün bu esaslarına rağmen, ortada kusur ve yanlışlar varsa, bunun şahsıma âit olacağı bedihîdir ve bunları usule atfetmek doğru değildir. İranlı genç ilim adamlarının ve bu tenkitleri okuyacakların dikkatini çekmek istediğim ilk nokta budur.

Burada kaydedilmesi gereken diğer bir nokta da şudur ki, Prof. M. Minovi, metin neşri usulünün inceliklerinden bahsedeceklerini söylemelerine rağmen, bu usulün kendileri tarafından bir münasebetle ifade edilmiş olan asıl mahiyet ve gayelerini iyi kavramamış gibi hareket etmektedirler. Çünkü daimâ "musahhah bir metinden" bahsediyorlar ve meselâ "eğer bu metinler... ve *musahhah* olarak çıkmamış olursa" (s. 2)⁵, "*musahhahlerin* gözleri önünde" (s. 2)⁶, "*musahhah*

⁵ اکر این متها... مصحح از کار نیامده باشد (ص ۲)...

⁶ زیر چشم مصححین (ص ۲)

bâzan..” (s. 16)⁷, “*musahhihin* çalışması” (s. 16)⁸, “*musahhihin* hazırladığı metinde” (s. 19)⁹ v. b. diyorlar. Bir eserin ilmî ve tenkitli bir neşri bahis konusu olunca, burada tashih kelimesinin yeri yoktur, çünkü bir eseri tenkitli olarak neşreden o eseri tashih etmez, kendilerinin de işaret ettikleri üzere, onu mümkün olduğu kadar, müellifinin kaleminden çıkmış olduğu şekilde tesbit ve neşretmeğe çalışır. Bundan dolayıdır ki, eğer neşredilen metnin kendisinde bir yanlışlık varsa —nitekim *Câmi' al-tavârih*'in bu kısmında böyledir—, onu tashih etmek ilmin esasına aykırı olur. Bu gün her hangi bir tarihî metni neşreden bir ilim adamı, elinde bulunan imkânlar ile, metni tashih etmeğe kalkarsa, çok zaman yep yeni bir metin meydana getirmeğe mecbur olacak ve böylece ilmin asıl şiarı olan doğruluk ve asla sadakattan uzaklaşmış bulunacaktır.

Burada sırası gelmişken, Prof. M. Minovi'nin türlü fikirler ihtiva eden yazısının bir noktasına daha temas etmek lâzımdır. Kendileri Türk ve Arap müstensihler tarafından istinsah edilmiş olan metinlerin asıllarına daha sadık olmasını, bunların naklettikleri Farsça bir metni anlayamamalarına, yalnız şekle bakarak, onu kopya etmelerine hamlediyorlar. Onların naklettikleri bir şeyi anlamağa muktedir olmamalarını metinlerin doğruluğunun ve kasdî değiştirmelerden uzak olmasının bir zamîni olduğunu ilâve ediyorlar (s. 19—20).¹⁰ İstinsah ettikleri metinleri anlamayanların bâzan gerçekten sağlam metinler meydana getirdikleri ne kadar gerçek ise, Türk ve Arap müstensihlerin yalnız anlamadıkları için metne sadık kaldıkları iddiası o kadar yersizdir ve lâubali bir iftiradan ibarettir. Çünkü Araplar tarafından istinsah edilmiş binlerce Arapça eser, Türkler tarafından istinsah edilmiş binlerce Türkçe eser vicdanlı müstensihlerin dürüst bir şekilde çalışarak, aslının sadık birer kopyasını meydana getirmeğe çalıştıklarını ispat eder. Bu müstensihlerin bununla iktifa etmeyip,

7 کاهی مصحح تشخیص میدهد که... (ص ۱۶)

8 سعی مصحح (ص ۱۶)

9 در متنی که مصحح تهیه کرده است (ص ۱۹)

10 هر چند که کاتب ترك يا عرب معنى متنى فارسى را که نقل ميکرده باشد آن مشکل باشد (لعله : نباشد) ، همین قادر نبودن او بفهم آنچه نقل ميکرده است خود يك ضامن صحت من و دور بودن آن از تصرفات عمدیست (ص ۱۹ - ۲۰).

yazdıkları nüshaları tekrar tekrar asılları ile, hattâ bulurlarsa, müellif nüshası ile, karşılaştırarak, mümkün yanlışlarını düzelttikleri bilinmektedir. Böyle metinlerin İstanbul ve başka yerlerdeki kütüphanelerde bulunan bir çok örneğini görmüş olması gereken sayın Minovi'nin yukarıda kaydedilmiş olan hükmünü nasıl vermiş olduğunu anlamak mümkün değildir.

Değerli Prof. M. Minovi'nin metin tenkidi usulünün yukarıda anlatılan esaslı gayesini hiç bilmediği iddia edilemez. Çünkü bizzat kendisi şöyle demektedir: "Ben müellifin söylemiş ve yazmış olduğunu kesin olarak bildiğim yanlış, müellifin sözüne yetmiş bir delil ile müreccah olan doğruya tercih ederim" (s. 18)¹¹. Bununla beraber kendisi bu sözlerinden daimâ tegafül gösteriyor ve, biraz ileride örnekleri görüleceği gibi, meselâ doğru şekiller diğer kaynaklarda varken ve haşiyelerde gösterilmiş iken, bu doğru şekillerin neden esas metne alınmadığını soruyorlar. Bundan başka, müellifin nüshasında bulunmasının mümkün olup olmadığını düşünmeden, tashihler teklif ediyorlar. İleride onun bu tashih teklifleri tetkik edilirken daha vazih bir şekilde görüleceği üzere, bu yanlışların esas metne alınıp, doğru şekillerinin haşiyede bırakılması kendilerinin de ifade ettikleri yukarıki esastan ileri gelmiştir.

Prof. M. Minovi'nin metinlerin ilmî neşri usullerine dair verdikleri bilgiler müphem ve ekseriya yanlıştır. Burada bunların hepsini tetkik etmek mümkün değildir. Kendilerine yukarıda anılan o eski makalemizi ve orada gösterilen ve klâsik bir hâle gelmiş olan eserleri, bir de meselâ Association Guillaume Budé himayesinde en yeni ilmî usullere göre yayınlanan klâsik metinlerin (*Collection des Universités de France*) önsözlerini görmelerini tavsiye ederim. Burada sözde bizim neşrimizin en büyük kusuru olduğunu ileri sürdükleri bir usulün

بنده غلطی را که یقین داشته باشم گفته و نوشته* مؤلفست، بر صحیحی که¹¹ بهفتاد و یک دلیل مرجح بر قول مؤلف باشد ترجیح میدهم (ص ۱۸).

... و در حقیقت بدترین شیوه* تصحیح یک متن و تهیه* آن را از برای¹² طبع و نشر باید (مصحح) پیش بگیرد که آن را «روش النقاطی» میگویند، یعنی از عبارات و الفاظ نسخهای مختلف هر لفظ و عبارتی را که کان میکند عبارت و لفظ مصنف بوده است و بسببک و شیوه* انشای او مناسب می آید در متن میگذارد و کلیه* اختلافات را در حواشی یا در آخر کتاب قید میکنند... (ص ۱۶)

münakaşası yapılacaktır. Prof. Minovi, yüksek bir ilim otoritesi edası ile, şöyle diyor: “. . . ve hakikatte bir metnin *tashih* ve neşir için hazırlanmasında *musahhihin* takip edeceği en kötü tarz iltikatî usul denilen usuldür; yâni nâşir muhtelif nüshaların ibâre ve kelimelerinden müellifin ibâre ve lafzı olduğunu ve onun fikir üslûbuna ve inşa tarzına münasip geldiğini zannettiği her lafız ve ibâreyi metne koyar ve bütün ihtilâfları, nüsha farklarını, haşiyelere, yahut kitabın sonuna kaydeder... Yine bu bakımdan iltikatî usulün yolların en kötüsü olduğunu arzettim, çünkü bu yolla müellif veya muharririn yazmış olduğundan tamamiyle ayrı bir metin meydana çıkar” (s. 16). Bu umumî mütalaâlardan sonra, sözü bizzat *Cāmî' al-tavārîḥ*'e naklederek, şöyle diyor (s. 21): “Bay Prof. Ahmed Ateş'in basmış olduğu metin arzedilmiş olan o iltikatî usul ile, birbirinden farklı nüshaların muhtelif kıraatlerinden, nüsha farklarından, terkip edilmiş bir metindir, yâni hiç bir nüshayı olduğu gibi işine esas alıp, diğer nüshalardaki kıraat ihtilâflarını nakletmemiş, belki nüshalar arasında hakkında ihtilâf gördüğü her bir ibâre ve kelimedede zevk, bilgi, teşhis ve seçmesini kullanmış ve doğru saymış olduğunu metne koymuş ve onun karşısında diğer nüshalarda bulunan kelimeleri haşiyeye kaydetmiştir. Bundan dolayı onların basılmış olan metni hiç bir nüshaya tamamiyle uygun değildir”¹³.

Nazarî ve amelî olarak hiç bir temele dayanmayan bu hükümlerin nereden çıktığını bilmiyorum. Her şeyden önce şunu söyleyeyim ki, sayın üstad zahmet edip, bizim mukaddimemizi okumuş olsaydılar, orada (bk. s. 21 v. d., s. 27 v. d.) hangi nüshanın esas alındığını ve bunun niçin seçildiğini hemen görecektlerdi. Bununla beraber biraz aşağıda izah edileceği üzere, metnin haşiyelerini dikkatle tetkik etmek de aynı neticeyi verecekti.

Ne olursa olsun bizim neşrimizle birlikte umumî bir metin tenkidi usulüne taallük ettiği ve bu usulü iyi bilmeyenleri yanlışla sevk-

متنی که آقای پروفیسور احمد آتش چاپ کرده است متنی است مرکب از 13 قراءات مختلف نسخ متفاوت بآن روش التقاطی که عرض شد، یعنی عین هیچ نسخه ای را، چنانکه بوده است با نقل اختلاف قراءات از روی نسخهای دیگر، اساس کار نکرده، بلکه در هر عبارتی و هر کلمه‌ای که در باب آن بین نسخ اختلاف دیده است ذوق و اطلاع و تشخیص و انتخاب خود را بکار برده و آنچه را که صحیح شمرده است در متن آورده و الفاظی را که در قبال آن در نسخهای دیگر بوده است در حاشیه گذاشته، و بنابراین متن مطبوع ایشان با هیچ نسخه‌ای بالتمام مطابق نیست. . . (ص ۲۱)

mesi ihtimali mevcut olduğu için, iltikatî usul meselesinin burada esaslı bir şekilde tetkik edilmesi yerinde olacaktır. Birbirinden çok ayrı hususları —metin tenkidinde iltikatî usulün ne olduğu, müteaddit nüshaları bulunan bir eserin tenkitli metni hazırlanırken, ihtilâflı kelimelerin seçilmesi usulü, benim böyle yerlerde nasıl hareket ettiğim v. b. gibi— içine alan bu hükümlerin nazarî olarak tetkikini şimdilik bir tarafa bırakalım ve meseleyi ilk önce amelî olarak ele alalım. Çünkü bu suretle, muşahhas misaller üzerinde, metin tenkidine ait bir esasın daha kolay halledilmesi ve anlaşılması ihtimali vardır.

Sayın M. Minovi'nin yukarıki sözlerinden anlaşılıyor ki, iltikatî olmayan usul ile bir eserin metni neşredilince, bu metin bir nüshanın aynı olmuştur, nüsha farkları da haşiyede veya eserin sonunda bulunurmuş. Benim neşrim hakkında verdiği yanlış hükmün cevabını biraz sonraya bırakarak, böyle neşredilmiş ve cidden ilmî bir neşir olduğu ilim âleminde kabûl edilmiş bir eser var mıdır, bunu araştıralım. Böyle bir neşir her şeyden önce değerli üstadın neşrettiği metinlerden biri olmalıdır. Kendilerinin eski bir basmaya dayanarak neşrettikleri müteaddit nüshası bulunan *Vîs u Râmîn* (Tahran, 1314/1935) basmasında tarif ettikleri usulün parlak bir şekilde tatbik edilmiş olduğunu görecektik. Fakat nüsha farklarını ("*nüşha badalhâ*") da ihtiva etmesi gereken ikinci cildi, maalesef 25 senedenberi basılmaktadır ("*taht-i tab*"). Binaenaleyh buna bakarak, bu usul hakkında bir şey söylememiz mümkün değildir. Başka bir örnek bulmak için uzaklara gitmek lâzım değildir. Çünkü sayın üstadın her hangi bir eseri muvaffak olmuş bir neşir olarak kabûl edip etmiyeceği belli değildir. Hattâ makalesindeki ifadelerle bakılırsa, onun bunların hepsine itiraz edeceği anlaşılmaktadır. Bununla beraber kendilerinin itiraz etmeden kabûl edeceklerini sandığım bir âlim bulunduğunu sanıyorum. Bu da bu tenkit makalesinin ithaf edildiği büyük âllâme rahmetli M. Muhammed Kazvîni olmalıdır. Hattâ Prof. M. Minovi, yazısının sonunda (s. 51) bizzat ondan öğrendiği usulleri gösterip, tatbik ettiğini, hattâ bu muhterem üstadın gizli sesinin kulağına "sana öğrettiğim gibi yap" dediğini duyduğunu söylüyor. O hâlde bu büyük âlimin eserlerinde M. Minovi'nin tasvir ettiği usulün mükemmel bir örneğini görüp, bunu anlayacağımız meydandadır.

Zannedersem, kendilerinin de kabûl edeceği üzere, rahmetli M. M. Kazvîni'nin her neşri kusursuz sayılabilir; bununla beraber

en mükemmel neşri olan Cuvaynî'nin *Târih-i Cihân-guşây* neşrini alalım. Rahmetli âllâme bu eseri neşretmek için *A*, *B*, *C*, v. b. remizleri ile gösterdiği muhtelif nüshalardan istifade etmiş ve bunlar arasından *A* nüshasını esas almıştır (bk. c. I, s. ۴: Tam bir nüshadır, *Cihân-guşâ* nüshalarının en doğru ve en eskisidir... ve esas nüshadır, yâni kitabın basmasının binası esaletle, bilhassa, bu nüsha üzerine dayanmaktadır) ¹⁴. Bu basmanın nüsha farklarının gösterildiği haşiyelerine bakılırsa, görülür ki, sayın M. Minovi'nin istediği gibi, metin temamiyle *A* nüshasına uymamaktadır. Bu hususta daha açık bir fikir vermek için meselâ birinci ciltten bir kaç sahifenin nüsha farklarına bakalım:

S. 40. Burada mevcut 10 ihtilâflı kelimededen 3'ünde *A*'dan başka nüshalarda bulunan şekiller metne alınmıştır;

s. 41. 10 ihtilâflı kelimededen 5'inde *A*'dan başka nüshaların rivâyeti kabûl edilmiştir;

s. 80'de 7 ihtilâflı yerden 4'ü, s. 81'de 6 ihtilâflı kelimededen 4'ü, s. 198'de 11 ihtilâflı kelimededen 5'i, s. 199'da 8 ihtilâflı kelimededen 3'ü *A*'dan gayri nüshalardan gelmektedir. *Cihân-guşâ*'nın diğer sahife ve ciltlerinde de buna benzer sonuçlar elde edileceği muhakkaktır. O hâlde ya rahmetli M. M. Kazvîni, Prof. M. Minovi'nin tarifine göre, iltikatî usulü, yâni en kötü usulü takip etmiştir; yahut bahsettikleri usul kendilerinin tahmin ve tasavvur etikleri usul değildir.

Buna karşılık sayın M. Minovi herhalde şöyle diyeceklerdir: M. M. Kazvîni iltikatî usulü takip etmemiştir, bastırılmış olduğu metin bilhassa *A* nüshasına uyar; ancak yanlışlığı muhakkak olan yerlerde, yahut atlamaların bulunduğu yerlerde yahut da harflerin noktalarının noksan bulunduğu yerlerde başka nüshalardan kelimeler almıştır. Gerçekten de durum böyledir. Eğer böyle olan neşirler iltikatî değilse, acaba bizim neşrimiz nasıldır?

Bu soruya doğru cevap verebilmek için, yukarıda söylendiği üzere, neşrimizin mukaddimesine bakılabilir (s. 21, ve 27 v. d.). Orada izah edilmiştir ki, elimizde bulunan ikisi 714 h., 717 h. tarihli ve biri IX./XV. yüzyıla ait olan yazmalardan, M. M. Kazvîni'nin gösterdiği sebeplerin aynı olan sebepler ile, *H* nüshası esas alınmıştır ve

¹⁴ نسخه‌ایست کامل واصل و اقدام نسخ جهانکشای... و نسخه* اساس است
یعنی بنای طبع کتاب بر این نسخه است بالاصالة (تاریخ جهانکشای، ج ۱، ص ۴).

neşrettiğimiz metin umumiyetle onun sadıkane bir kopyasıdır. Yine yukarıda gösterilen sebepler ile, yâni atlamalar olması, harflerin noktalarında noksanlıkların bulunması veya *H* nüshasındaki rivâyetin (*leçon*) açık bir şekilde yanlış olması hâlinde, diğer nüshalardan istifade edilmiştir. Eğer mukaddimemiz okunmamış ise, haşiyelere dikkat ederek, bunu kolayca anlamak mümkündür. Prof. M. Minovi'nin bunu görmemiş gibi mütalâalar serdetmesini nasıl izah edeceğimi bilemiyorum.

Ne olursa olsun, metni görmemiş olanlar için *Cihân-guşâ* basmasında tetkik edilen sayfeler ile aynı olan şu sayfelerin nüsha farklarını burada gözden geçirelim:

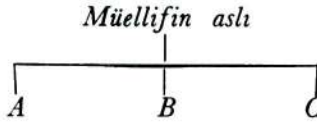
S. 40'ta 16 ihtilâflı kelimededen yalnız 2 tanesi esas olan *H* nüshasından gayrı nüshalardan gelmiştir;

S. 41'de ihtilâflı 15 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 80'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 81'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 198'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 3 tanesi, s. 199'da (burada *H* nüshasından bir varak düşmüştür) ihtilâflı 9 kelimededen yalnız 1 tanesi esas olan *H* nüshasından gayrı nüshalardan alınmıştır. Bu hâle göre, neşrettiğimiz *Câmi' al-tavârih* metni esas alınan nüshaya rahmetli *Şazvî'nin Cihân-guşâ* neşrinin esas nüshaya yakınlığından daha çok yakın olduğu meydandadır. Bununla beraber bu sonucu şöylece daha açık bir şekilde göstermek mümkündür:

Rahmetli *Şazvî'nin* neşrinde, 6 sayfede mevcut olan ihtilâflı kelimelerin mecmuu 52 etmektedir, esas nüshadaki rivâyetin kabul edilmediği yerlerin mecmuu da 24'tür; o hâlde böyle ihtilâflı yerlerde basılmış olan metin esas nüshadan %46 ayrılmaktadır. Bizim neşrimizde ise, ihtilâflı yerlerin mecmuu 78 ve esas nüshadan ayrıldığı yerlerin mecmuu 10 olduğuna göre, bizim neşrettiğimiz metin ihtilâflı yerlerde aşağı yukarı % 13'te esas nüshadan ayrılmaktadır. Şu hâle göre bizim neşrimiz rahmetli *Şazvî'nin* neşrinden çok, sayın Minovi'nin tarifine uygun olarak, iltikatî usulle hazırlanmamış bir metindir. Yukarıda söylendiği üzere, bu vaziyeti böyle açıkça görmek için yalnız haşiyelere dikkatle bakmak kâfi gelirdi. Bütün bu izahattan şu netice kendiliğinden çıkmaktadır: Eğer rahmetli M. M. *Şazvî'nin* neşri iltikatî usul ile yapılmamış ise, esas nüshaya daha çok uyduğu yukarıda kat'î olarak gösterilmiş olan bizim neşrimiz de hiç de iltikatî bir usul ile yapılmış değildir. Vaziyet bu kadar mey-

danda iken, Prof. M. Minovi'nin sözlerini nasıl izah etmeli? Ya haşiyelerin mânasını anlamamıştır, yahut üstadının sözlerini anlamamış ve eserlerini dikkatle gözden geçirmemiştir.

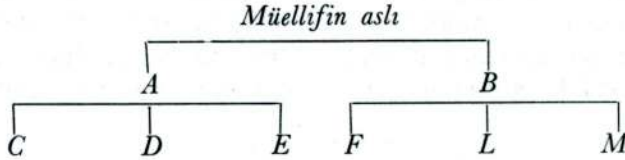
İltikatî usul o hâlde nedir? Bu meselenin nazari bakımından esasına gelince, bu hiç de Prof. M. Minovi'nin söyledikleri gibi değildir. Farz edelim ki, neşredilmek istenilen bir eserin müellifin zamanına yakın bir zamanda istinsah edilmiş bir kaç nüshası vardır; bu nüshalar şekilde görüldüğü üzere, doğrudan doğruya müellifin nü-

hasından istinsah edilmiş olsun. Nüshalar birbirleri ile mukabele edilince, bâzan mâna ve lâfız bakımından cümleyi bozmayan ve müellif tarafından yazılmış olduğu kabul edilebilecek olan nüsha farklarına tesadüf edilir. Bu gibi hâllerde müellifin kaleminden çıkmış olan kelimenin hangisi olduğunu anlamak ve bunu ispat etmek çok zaman imkânsız gibi görünmektedir. O zaman üstad M. Minovi'nin zannettiği gibi (bk. s. 21 ve başka yerler) zanna, zevke ve selikaya müracaat edilmez. Bunların afakî (objectif) bir miyar olamayacağı, kendilerinden çok daha önce tesbit edilmişti. Buna karşılık ileride biraz daha açıklanacağı üzere bir dereceye kadar enfüsî (subjectif) olmayan bir esas aranmış ve şöyle bir prensip konulmuştur: Meselâ aynı değerde üç nüshası olan bir eserde, bir kelimedeki ihtilâf varsa, iki nüshanın ittifak ettiği kelimenin müellifin yazmış olduğu kelime olması daha çok muhtemeldir. Meselâ bir eserde محدود نیشابور بهم پیوستند ibaresinde *A* ve *C* nüshalarında پیوستند kelimesi bulursa, buna karşılık, *B* nüshasında رسیدند kelimesi bulursa, müellifin aslında پیوستند yazmış olduğu, daha çok muhtemel olarak kabul edilir. Bu hâlde her üç nüsha aynı kuvvettedir, her hangi birinden istifade edilmesinde hiç bir mahzur yoktur, böyle istifadeye de iltikat denilmez ve bu usule iltikatî usul denilmez.

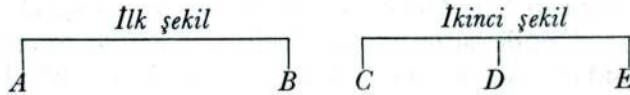
Bir de meselâ Aristo'nun *Rhétorique* adlı eserini alalım. Milâddan önce IV. asırda yaşamış olan bu filozofun bu eserinin en eski yazması milâdî X. asırdan kalmadır (bk. M. Dufour neşri, Paris, 1932, s. 19-20). Böyle hâllerde yazmalar doğrudan doğruya asıl müellifin

nüshasına varmaz, bunlar bu gün belki kaybolmuş olan yazmalardan istinsah edilmiştir ve aralarında, şekilde görüldüğü üzere, bir takım aileler teşkil ederler (burada verilen şekil, *Rhétorique*'in yazmalarının şeceresini göstermez, bunların şeceresi çok daha karışıktır,

bk. *anılan eser*, s. 22). Burada *A* ve *B* nüshaları şimdi mevcut olmayan asılları gösterir. Bu hâlde *C*, *D*, *E* nüshalarından *A* nüshası, diğerlerinden *B* nüshası bulunabilir ve ancak *A* ile *B* tesbit edildikten sonra, müellifin yazdığı şeklin ne olabileceği düşünülebilir. Bu durumda *C*, *D* ve *E* nüshaları diğer nüshalar ile tamamlanırsa, bu iş iki ayrı aileden olan nüsha farklarından istifadeyi icap ettireceğinden, iltikatî bir usul takip edilmiş olur. Bu usulün bir çok taraftarları varsa da ve amelî olarak bütün çalışmalar ister istemez iltikatî bir usule müncer olmakta ise de, bu usul o kadar muteber bir usul değildir.

Bunun şarkta daha çok tesadüf edilen şöyle bir şekli de vardır: Bir müellif meselâ 20-25 yaşlarında bir eser yazmıştır, 40-45 yaşlarında da bunu tekrar gözden geçirerek, buna bâzan yeni bir şekil verir. Bu eserden ele geçecek yazmalar bâzan birinci, bâzan ikinci şekle ait yazmalar olacağı bedihîdir. Böyle bir eserin 5 nüshası bulun-

sa, ve aralarındaki münasebet şekilde gösterildiği gibi olsa, böyle bir metni neşrederken ya ilk şekli, veya ikinci şekli neşretmeli ve her hâlde *A* ve *B* nüshaları *C*, *D* ve *E* nüshaları ile karıştırılmamalıdır. Eğer bunlar karıştırılacak olursa, yapılan iş iltikatî bir usul takibi olur ve doğru bir iş olmayacağı meydandadır.

Bana öyle geliyor ki, Prof. M. Minovi, böyle vaziyetlerde kullanılan iltikatî usul tâbirini duymuş ve bunun mâhiyetini kavrama-

miş olduğu için, mümkün olamayacağına bakmayarak, *Cāmi' al-tavārih* neşrimizin böyle bir neşir olduğunu iddia etmiştir. Yine bu iddiası ile üstadının sözlerini yanlış duymuş ve eserlerini ciddi olarak gözden geçirmemiş bir talebe olduğunu meydana koymuştur. Bundan dolayı genç İran ilim adamlarına, eski metinleri neşrederlerken, M. Minovi'nin sözlerine kulak vermemelerini, rahmetli M. M. Kāzvinî'nin neşirlerini dikkatle tetkik edip, onun usullerini takip etmelerini tavsiye ederim.

Sayın Prof. M. Minovi'nin yukarıda zikredilen sözlerinin cevabını tamamlamak için, bir noktanın daha izah edilmesi gerekmektedir ki, bu da tenkitli bir neşirde, burada olduğu gibi, üç müstakil nüshadan hareket ederek, asıl müellifin yazdığı şeklin ne olduğunu bulmak için takip edilecek ilmî usulün ne olduğu meselesidir. Kendileri bu gibi hâllerde, yâni nüsha farklarının mevcut olduğu zamanlarda, bunların birini tercih ederken “zevk ve selika” ile veya “zan” ile hareket edildiğini sanıyor (bk. s. 16 v. dd. ve s. 21) ve böyle hâllerde “Avrupalıların usullerinin ve Kalküta, İstanbul, Hânsâr ve Tahran tarzının hiç birinin işe yaramadığını”¹⁵ ilâve ediyor. Ben burada yalnız Avrupalılar ile İstanbul usulünü izah edeceğim.

Kendilerinin işaret ettikleri üzere, neşredilmek istenilen eserin elde bir kaç nüshası varsa ve bir takım kelimelerde bu nüshalarda farklar mevcut ise, bunlardan hangisinin müellifin kaleminden çıkmış olan kelime veya ibare olduğunu tesbit ederken, zevk, selika ve zan ile hareket etmenin çıkar bir yol olmadığı çoktanberi tecrübe edilmiş ve bilinen bir husustur (bk. *Metin hakkında*, s. 257, madde 7). Bundan dolayı bu hususta afakî bir takım esaslar aranmıştır. Varılan neticeler şöyle hulâsa edilebilir:

Müellifin dil bakımından yanlış yazmadığı tesbit edilmiş ise —zira yanlış yazan müelliflerin de mevcut olduğu görülmektedir—, dil bakımından yanlış olmayan bir nüsha farkı müellifin yazdığı kelimeyi gösterir.

Bilgi bakımından da, ancak müellifin doğru bildiği şeylere delâlet eden bir nüsha farkı müellifin yazdığı kelime olabilir (bk. *mezkûr makale*, madde 4).

متد اروپائیان و شیوهٔ مصححین کلکته و استانبول و خوانسار و طهران هیچ¹⁵ یک بدرد نمی خورد (ص ۱۷).

Nüshaların mukabelesinden çıkan nüsha farkları, en çok tesadü edildiği üzere, dil ve bilgi bakımlarından, müellif ve zamanına göre yanlıış değilse, yâni bu farkların her birine göre, dil ve bilgi bakımından yanlıışsız mânalar elde ediliyorsa, o zaman bunların birini seçip asıl metne almak için, afakî bir delil bulmak lâzımdır. Bunun için de nüshalar ciddî bir tetkike tâbi tutulur. Üç müstakil, yâni birbirinden istinsah edilmemiş nüshası bulunan bir eser farzedelim. Bu nüshalar eskilikleri, asıl müellif nüshasından istinsah edilmiş olup olmamaları, müstensihlerinin dikkatliliği ve metne sadakati bakımlarından birbirlerinden ayrı değerdedir (bk. *aynı makale*, madde 7, 8). Eğer bunlar bu bakımlardan aşığı yukarı aynı değerde iseler, yukarıda bir vesile ile kaydedildiği gibi, ikisinin ittifak ettiği nüsha farkının, daha muhtemel olarak, müellifin yazdığı kelime olduğu kabul edilir. Deęerleri muhtelif ise, en değerli nüshanın nüsha farkı tercih edilir (bk. *mezkûr makale*, madde 7 a, b).

Câmi' al-tavârih misalinde de burada izah edilen prensiplere göre hareket edilmiştir. Sayın Prof. M. Minovi, tenkitlerinde bu hususları dikkat nazarına almamış oldukları ve tenkitlerinin bir kısmı bundan ileri geldiği için, mukaddimemizde zikredilen bu hususa ait bilgileri burada hulâsa etmek gerekmektedir.

Bu neşirde üç nüshadan istifade edilmiştir:

H nüshası, 717 h. yılında, Raşîd al-Dîn Fazlallâh'ın hayatında, kendisi için yazılmış bir nüshadır. Bütün nüsha farklarının tetkikinden anlaşılacağı üzere, son derecede dikkatli bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir (bk. *Câmi' al-tavârih*, *mukaddime*, s. 20 v. d.). Ancak bu nüshada bâzı varakların düşmüş olması ve bilhassa bir takım kelimelerde noktaların tam olmaması yüzünden (bk. *mukaddime*, s. 21), ikinci bir nüshaya müracaat edildi ki, bu *E* nüshasıdır. *E* nüshası da 714 h. yılında Raşîd al-Dîn için yazdırılmış fevkalâde bir nüshanın bir parçasıdır (bk. *mukaddime*, s. 22 v. d.). Ancak bu nüsha, onu büyük eserinin içine aynen almış olan Hâfız-i Âbrû zamanında bile, yıpranmış ve bir takım kelimeleri okunmaz bir hâle gelmiş bulunuyordu (bk. *mukaddime*, s. 24). O hâlde ancak bu iki nüsha birbirleri ile tamamlanarak, asıl müellif nüshası tesbit edilebilirdi. Fakat nüshalar arasında ihtilâf bulunduğu zamanlarda, her iki nüsha da aynı değerde bulunduğu için, ne yapmak lâzımdı?

İşte bir tercih sebebi bulmak için IX./XV asra ait *A* nüshasına müracaat edildi (bk. *mukaddime*, s. 25). Fakat bu nüsha ilk iki nüsha ile asla aynı kıymette değildir. Bunun ispatı için, sayın üstadın itirazına uğramamış olan bir kaç sahifenin nüsha farklarının burada gözden geçirilmesi yerinde olacaktır.

S. 1. *A* nüshasında 5 kelime atlanmıştır. Umumî olarak bütün sahifede metnin düzeltilmesi için bir tek kelimedede faydası olmuştur.

S. 2. Bir kelime atlanmıştır. Str. 2'de دفان olması gereken kelime دفاتر'dir, str. 7'de انفاس olması gereken kelime انفاس'dır, str. 9'da پیشانی olması gereken kelime پیشانی'dir. Yalnız başına metni düzelterek hiç bir kelimesi yoktur.

S. 3. 3 kelime atlanmıştır, str. 3'te ذیب olacak kelime ذیب yazılmıştır, یاقوی olacak kelime یاقوی'dır, aynı kelime biraz aşağıda یاقوی ve یاقوی'dır; yalnız başına metnin düzeltilmesine hiç bir faydası olmamıştır.

Diğer sahifelerdeki nüsha farklarının tetkiki aynı neticeyi, yani *A* nüshasının dikkatsiz bir müstensih tarafından yazıldığı neticesini verecektir.

Buna rağmen bu nüshanın sonuna kadar mukabele edilmesinin sebebi *H* ve *E* nüshalarının birbirlerinden ayrıldıkları noktalarda bir tercih sebebi bulmaktır. İki farklı rivâyetten birini kabûl etmek için hiç bir sebep yoksa, *A* nüshasındaki şekle bakıldı. Bu hangi nüshaya uyuyorsa, onun rivâyeti tercih edildi. O hâlde bu gibi hâllerde Prof. Minovi'nin zannettikleri gibi, zevk, selika veya "pesend-i hâtır", hoş gitme ile hareket edilmemiştir.

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılmuştur ki, *H* ve *E* nüshalarının ittifak ederek, *A*'dan ayrıldıkları yerlerde, sırf mânanın daha doğru olacağı gibi bir mülâhaza ile, *A* nüshasının rivâyeti asıl metne alınmamıştır. Çünkü Raşîd al-Dîn'in veya onun adına *Tarcuma-i Yamîni*'yi ihtisar eden kimsenin, çok fena çalışarak, bu eseri bozduğu tesbit edilmişti. *H* ve *E* nüshalarının bu bozuk metne daha yakın olduğu sabit olunca, *A* nüshasında bulunan doğru rivâyetin bir müstensih düzeltmesinden ibaret olması ihtimali her zaman varittir. Bu vaziyete bir örnek olmak üzere, Prof. M. Minovi'nin tenkit etmiş oldukları şu ibare gösterilebilir (bk. M. Minovi, s. 25): وشدت مجاهدت دراز کشید.

Bu ibarede *H* ve *E* nüshalarında شدت olmasına mukabil, *A* nüshasında مدت vardır ve sayın üstad bu *A* rivâyetini tercih etmekte-

dirler, yâni kendilerine göre ibare şöyle olmalıdır: ومدت مجاهدت دراز کشید. Zannedersem kabûl ederler ki, her iki şekilde de ibare gramer bakımından doğrudur ve her iki şekle göre de bir mâna vermek kabildir. Bundan dolayı yukarıda izah edilen esaslara göre hareket edilerek, biz biraz daha şüpheli gibi olan شدت rivâyetini tercih ettik.

Bu seçmenin isabetli olduğu ve, kendisinin tenkit etmesine rağmen, yegâne mesnedi olan “zevk, selika ve pesend-i hâtır” ile seçmek istediği مدت’in ise yersiz olduğu kesin olarak gösterilebilir: Bu ibarenin al-‘Utbî’nin aslındaki Arapça şekli şudur: ¹⁶ وطالت بنا وهم ممارسة الحروب. Görülüyor ki ‘Utbî’nin uzadığından bahsettiği şey müddet değil — çünkü مدة الحروب وطالت demiyor —, ممارسة الحروب ’dur ve bunu Cârba-
dağānî شدت مجاهدت diye tercüme etmiş olmalıdır.

Bu uzun izahattan zannedersem şu netice kendiliğinden çıkmaktadır ki, Prof. M. Minovi, beğenmediği “metod dānistān” metod bilme”in ne olduğunu bilmemektedir ve sözde tenkitlerinde bunun inceliklerine girişeceğini söylemesine rağmen, bilgi ve anlayışından da iyice istifade edemediği meydandadır.

Prof. M. Minovi, Raşîd al-Dîn Fazlallāh’ın metninde bulunan hata ve kusurları tesbit ettikten sonra, şöyle diyor: ¹⁷ “Okuyucuların nazarlarına arzedilen bu nünunelerden görülmektedir ki, Raşîd al-Dîn’in aslı çok dikkatsizlikle yazılmıştır” (s. 14). İleride tetkik edilecek hususlar için son derecede mühim olan bu vakıayı kaydettikten sonra, hemen ilâve ediyor: “Kitabın nüshaları da yalnız başlarına doğru bir basma hazırlamak için kâfi değildir. Sayın naşir Bay Prof. Ahmed Ateş, *Cāmi’ al-tavārih*’in bu kısmının metninden o devrin tarihi için faydalı olacak doğru (“*şahih*”) bir nüsha yayınlamak istemiş olsa idi, metni Abu ’l-Naşr ‘Utbî’nin *Tārih*’inin aslı, onun Farsçaya tercümesi ve Gardîzî’nin *Żayn al-aḥbār*’ı, *Ṭabaḳāt-i Nāşirî*, *Tārih-i Bayhaḳî*, *Mucmil al-tavārih*, İbn al-Aşîr, Hindistan tarihi ile ilgili başka tarihler ve daha başkaları ile mukabele etmesi lâzımdı. Fakat şüphesiz bu iş çok zaman isterdi ve sayın Prof. Bay Ahmed Ateş’in buna vakitleri yoktu ve *Cāmi’ al-tavārih*’in asıl nüshalarının dört duvarı çerçeve-

¹⁶ ‘Utbî, I, 64.

¹⁷ ازین نمونه‌ها که عرضه* نظر خواننده شد دیده میشود که اصل رشید الدین با بی دقتی بسیار تحریر شده است (ص ۱۴)

sinden —izleri kitabın haşiyelerinde görülen sayılı yerlerden başka— çıkmak istememişlerdir” (s. 14).

İlk önce şunu söylemem lâzımdır ki, uzun zamanlardan beri aramızda bulunan sayın M. Minovi benim ilmî işlerimden başka işlerim olmadığını bilirler; kitaplarımı da ancak kanaatıma göre gereği gibi hazırladıktan sonra yayınlarım ve bunların erken veya geç çıkmalarını icap ettirecek benim için ilmî sebeplerden başka bir sebep yoktur. Binaenaleyh kendilerinin kendilerince kusurlarımı böyle mânasız sebepler ile izah etmeğe hakları yoktur.

Meselenin aslına gelince, burada Prof. M. Minovi galiba iki şeyi karıştırmaktadır. Bunların birisi bir metni neşretmektir, diğeri bu metnin müteallik olduğu devrin tarihini yazmaktır. Eğer bu ikinci işi yapmak istese idim, kendilerinin zikrettikleri ve etmedikleri kaynaklara baş vurmam gerekirdi. Fakat ben bunu yapmağı hiç düşünmedim. Esasen bunu yapmama lüzum da yoktu, çünkü bu ilmî iş şimdilik yapılmıştır. Metne yazdığım mukaddimede zikredilen iki eser, M. Nâzım'ın *The Life and Times of Sulţân Maĥmûd* (Cambridge, 1931) ile Y. Hikmet Bayur'un *Hindistan tarihi* (c. I, Ankara, 1946, *T. T. K. yayınlarından*, seri XIII, No. 4/1)'ne bakılırsa, buna ihtiyaç olmadığı hemen görülürdü. Hattâ kendisinin yeni bir mesele imiş gibi ortaya attığı bir çok meselelerin, kat'i denilebilecek bir şekilde halledilmiş olduğu da anlaşılırdı. Meselâ Hindistan'ın hangi şehri olduğunun bilinmediğini sandığı Bhatiya şehri (bk. M. Minovi, s. 44) meselesi için bk. M. Nâzım, s. 99 ve 197 v. dd.; H. Bayur, c. I, s. 141, not 1.

Metin neşrine gelince, benim yapmak istediğim budur. Ancak bil-hassa rahmetli allâme M.M. Kâzımî'nin neşirlerinde muvazi kaynakları sık sık zikrettiğine bakarak, bizim de öyle yapmamız gerekir miydi? Bu suale doğru bir cevap verebilmek için, iki eser arasında küçük bir mukayese yapmak yerinde olacaktır. Cuvaynî, *Cihân-guşâ*'sını kendisi yazmış ve bu işi yaparken, şimdi elimizde bulunan ve bulunmayan bir çok kaynaklardan istifade etmiştir. O hâlde onun metnini neşrederken, her türlü kaynaklara baş vurmamak lâzımdır. Raşîd al-Dîn —veya onun adına *Câmi' al-tavârih*'in bu kısmını yazan kimse— böyle çalışmış değildir. Kendilerinin de söyledikleri gibi, “*Câmi' al-tavârih*'in bu kısmı farsça yazılmış olan daha eski tarih kitaplarından yanlışlar, noksanlar ve —ben ilâve edeyim: çok nadir— yersiz eklemeler ile

yapılmış nakil ve istinsahtan başka bir şey değildir”¹⁸. Çok daha önce bilindiği üzere (bk. *mukaddime*, s. 12 v. d.), esas itibariyle bir tek eserin, *Tarcuma-i Yamîni*'nin yukarıda gösterilen şekilde kopyasından ibarettir. O hâlde bunun metni neşredilirken, varabileceğimiz son nokta bu tercümeden ileri gitmemelidir. Şahıs ve yer adlarında ise, varılacak son nokta ‘Utbî'nin aslıdır. Bu metni başka metinler ile mukabele etmek, eserin ve tenkitli neşrin hudutlarından dışarı çıkmak olacaktır ki, bu iş ancak modern bir tarihçinin vazifesidir. Bizim vazifemiz, sayın Prof. M. Minovi'nin de bir çok defalar kabûl eder gördükleri üzere, yalnız Raşîd al-Dî'n'in elinde bulunan metni —o da imkân nisbetinde— tesbit etmeğe çalışmaktır. Şu kadar var ki, yine mukaddimedede izah edildiği üzere (bk. s. 16 ve 27), *Tarcuma-i Yamîni*'nin elimizde ilmî bir neşri yoktur. Metinler mukabele edilince, birbiri ile izahı imkânsız nüsha farklarına tesadûf edilmektedir. Meselâ yine mukaddimedede gösterildiği üzere, şu ibareye bakalım:

Tarcuma-i Yamîni : وبا دست گرفت ...
Raşîd al-Dî'n : با قبضه تصرف گرفت

Burada hemen şu soru hatıra gelmektedir: *Tarcuma-i Yamîni*'nin aslında acaba basmasında bulunan şekil mi, yoksa *Câmi' al-tavârih*'teki şekil mi vardı? Bellidir ki, nazarı olarak, her ikisi de muhtemeldir. *Tarcuma-i Yamîni*'nin hiç olmazsa başlıca iyi nüshalarının nüsha farklarını (variante) gösteren ilmî bir neşri olmadan, bu hususta kat'î bir şey söylenemez. Bu bakımdan yapılacak araştırmalar en sonunda Raşîd al-Dî'n'in bazı yanlışlarını meydana çıkarmaktan başka bir fayda temin etmezdi. Ben bilhassa Raşîd al-Dî'n'in elinde bulunan metni olduğu gibi neşredebilmek için, bu iki metin arasında bir mukayese yapmadım. Çünkü böyle bir şey yapmış olsa idim, kendilerinin de bir çok defalar kabûl ve teslim ettikleri üzere, yanlış bir metinden doğru bir metin çıkarmam gerekirdi ki, bu yukarıda kabûl edilen esaslara uymazdı.

Raşîd al-Dî'n metninin al-‘Utbî'nin aslı ile mukabelesine gelince, bu eser Raşîd al-Dî'n'in verdiği bilgilerin ilk kaynağı olduğu için, bu mukabeleyi yapmak zarurî idi ve eserin başından sonuna kadar

جامع التواریخ چیزی جز نقل و استنساخ پر از اغلاط و سقطات و الحاقات (خودم) 18 علاوه کم: بسیار نادر) ناجای کتابهای تاریخی قدیمتری که بفارسی انشا شده بوده است نیست (ص ۳).

ایلك . Bu kelime de Türkçedir. Uygur yazısı ile yazılmış uygurca metinlerde sık sık geçer ve bu dilin yazısında *g* sesi için ayrı bir harf vardır. Bundan da kelimenin son sesinin *k* değil, *g* olduğu kat'î olarak anlaşılmaktadır. Bu kelime, asıl telâffuzu Osmanlı Türklerinde de unutulmuş olduğundan, son zamanlara kadar, yâni Uygurca araştırmalar gelişinceye kadar, yeni yazı ile *İlek* v. b. şekillerde yazılmıştır. İranlıların kelimenin doğru telâffuzunu bilmeleri tabiidir. Fakat şimdi doğru şekil olan *ilig* bilinmektedir ve bunu doğru olarak yazmak lâzımdır.

خلج . Bu kelime de Türkçedir. Eski imlâdan gelen خلج şekli asıl telâffuz unutulmuş olduğu için devam etmektedir. Oğuz destanında bu kelimenin *kal-aç* şeklinde bir halk etimolojisi de vardır. Bundan dolayı kelimenin son sesi *c* değil, *ç*'dir. Şimdi yazıda imkân varken خلج değil, خلج yazmanın yanlış sayılması icap eder.

شکفتن ve شکافتن kelimelerine gelince, en muteber lûgat kitaplarında (bk. meselâ Vullers, *Lexicon*, II, 448) bunların *g* ve *k* şekillerinin her ikisinin de doğru olduğu kaydedilmiştir.

رُك kelimesi ise, yine meselâ Vullers, II, 178'de vardır.

Sayın M. Minovi'nin bu son şekilleri bilmediğini sanmıyorum. Eğer bilmiyorduyorsa, benim yanlışımı göstermeden önce, bunları bir lûgat kitabından kontrol etmesi yerinde olurdu. Eğer biliyorduyorsa, tenkidinin iyi niyet mahsulü olduğunu tekrar tekrar iddia etmesinin sebebi kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Nihâyet بسیج kelimesine gelince, bunun bâzan هیچ ile kafiye yapıldığını bizzat kendileri söylüyorlar. Ben de kendilerine *Şâh-nâma*'nın şu beytini zikreycim (nşr. Vullers, Leyden 1877, c. I, s. 5):

چراغیست مرتیره شب را بسیج بید تا توانی تو هرگز هیچ

Böyle olunca, bunu بسیج yazmamızı imlâ yanlışları arasında zikretmesi cidden gariptir.

Sayın Prof. M. Minovi, s. 23 v. d.'da bahsettiği imlâ kaidelerine İran'da, İran fuzalâsının da riâyet etmediklerini söylüyorlar (s. 24). O hâlde bunlara benim neşrimde riâyet edilmemesini neden tenkit ediyorlar?

Bunlardan sonra asıl neşretmiş olduğumuz metin üzerindeki ayrı ayrı tenkitlerine geçebiliriz.

S. 5, son satır. İbn Alptigin—bu kelime de eski metinlerde, tabii olarak, kendisinin yazdığı gibi, البتکین yazılıyorsa da, doğru im-

lâsı burada yazıldığı gibidir—. Prof. Minovi buradaki İbn'in yanlış ve Abū İshâk'ın Alptigin'in künyesi olduğu iddiasındadır. Kendisi yalnız *Târih-i Bayhakî*'ye bakmış. Gösterdiği sahifelerde Abū İshâk'ın adı geçmemektedir. Anlaşıyor ki, burada da zan ve tahmin üzerine hareket ediyorlar. Çünkü Abū İshâk, Alptigin'in değil, oğlunun künyesidir ve bu künyeyi taşıyan oğlunun adı İbrahim'dir (bk. M. Nâzım, *anılan eser*, s. 26 ve not 4 ve burada gösterilen kaynaklar; bir de St. Lane-Pool, *Düvel-i islâmiye*, terc. Hâlıl Ethem, s. 448 v. d. ve E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanover, 1927, s. 282). Sayın üstad, kendisi bu devrin tarihî meseleleri ile hiç meşgul olmadıklarından, her hangi bir kaynaktan hatırlarında kalmış olan bilgileri mahz-ı hakikat gibi göstermeğe ve, ileride görüleceği üzere, ilk defa karşılaştıkları hususlarda muhakemeler yürütmeğe çalışmaktadırlar. Ancak bu hususta da ilmî usullere riâyet etmiş olsalardı, hiç olmazsa en umumî mahiyette bir esere bakar, halledilmiş meseleleri bir daha yanlış olarak halletmeğe kalkışmazlardı. Aşağıya da bakınız.

S. 7, str. 2. شدت. Prof. Minovi bu kelimenin yanlış ve doğrusunun مدت olduğu kanaatindedirler. Aksinin doğru olduğu evvelce delilleri ile gösterilmiştir (bk. s. 16).

S. 7, str. 7. بایتوز نام امیری. Bu ibarenin بایتوز نام امیری olacağını söylüyorlar. Cümlelerin tamamı şöyledir: این ولایت بقهر ازدست او بیرون کرد. Prof. M. Minovi'nin söylediği şekilde cümle düzeltilirse bir mâna çıkar, fakat basılmış şekilde de bir mâna vardır: "Baytöz adlı biri, bu vilâyetin emirliğini kahrile onun elinden aldı". Birinciye göre mâna "Baytöz adlı bir emir..." 'dir. Bunların her ikisi de doğru birer mâna sayılabilir. Ancak nüshalara bakınca, yukarıda izah edildiği üzere, en iyi iki nüsha olan H ve E nüshalarında bizim kabul ettiğimiz نام olduğu hâlde, kötü bir nüsha olan A'da نام vardır. Bu gibi hâllerde, yine yukarıda uzun uzun izah edildiği üzere, ilk iki nüshanın rivâyetini tercih etmek lâzım gelirdi; burada öyle yapılmıştır.

Burada Farsçanın inceliklerine âit Prof. M. Minovi'nin garip bir yanlışını düzeltmemiz lâzım gelir. Kendisi A nüshası ile beraber, بایتوز نام امیری این ولایت بقهر ازدست او بیرون کرد şeklinde tesis ediyor ve bu ibareyi "امیری که نام او بایتوز" şeklinde izah ediyorlar ki, yanlıştır. Çünkü metindeki امیری "بود الخ"

'nin sonundaki *yâ* *yâ-yı* vahdettir, kendi ibâresindeki ise, *yây-ı* işârettir ve bu iki *yâ* arasındaki *mâna* farkı ise *mâlûmdur*. Kendileri *ibareyi* *باتوز* *اميرى* *بنام* şeklinde izah etmeli idiler.

S. 19, str. 7. Doğru olan ve haşiyede gösterilen Abu'l-Ḥusayn yerine, metinde Abu'l-Ḥasan olmasını bizim yanlışlarımız arasına idhal ediyorlar, çünkü kendilerine göre, biz her yerde böyle hareket etmemişiz. Bu hükmün nasıl çıkarıldığını anlamak mümkün değildir, çünkü böyle hareket edildiğinin bir kaç misalini yine kendileri vermektedirler. Ne olursa olsun, burada kendilerini yanlışla sevkeden âmil, yine metin tenkidi usulünü bilmemeleridir. Bir metni tenkitli olarak neşreden her yerde kölecesine nüshalara bağlı kalmıyacağı yukarıda izah edilmişti. Nüshalarda bulunan bir yanlış müellifin nüshasında varsa, onu ancak o zaman muhafaza eder. Buna kanaat verecek bir delil yoksa ve doğrusunu kat'i olarak biliyorsa o zaman nüshalardaki rivâyeti düzeltebilir.

Burada ise durum şöyledir: Arapça eserlerin ilmî basmalarına bakılınca, ne kadar Abu'l-Ḥusayn varsa —noktanın kaydedilmemesi veya başka sebepler ile—, onun yerine bir nüshada muhakkak Abu'l-Ḥasan çıkmakta olduğu görülür. Raşîd al-Dî'n'in elinde bulunan *Tarcuma-i Yamîni* nüshasında Abu'l-Ḥasan olabilirdi. Bundan başka al-'Utbi basmasında bu künye Abu'l-Ḥusayn şeklinde ise de, bu basma tam bir tenkitli neşir olmadığından, böyle bir hâlde onun da doğruluğundan temamiyle emin olamayız. İşte bu sebepler ile asıl nüshalarda bulunan Abu'l-Ḥasan düzeltilmeden bırakılmış, diğer şekil haşiyeye alınmıştır.

S. 22, str. 14. *إنفاض*. Bu veya bunun yerinde bulunması gereken kelimenin “göndermek” mânasında olacağı siyaktan açıkça anlaşılıyor. Ancak bu kelime kendilerinin farzettikleri gibi, *ایفاد* olamaz. Çünkü *ایفاد* yalnız “bir insan göndermek” mânasındadır, burada ise, mef'ul insan değil, vergi v. s.'dir. *انفاض* “parayı sonuna kadar toplamak” (bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, s. v.) mânasındadır. Bununla beraber bu mâna metne o kadar uymamaktadır. Ne olursa olsun, burada da yukarıda izah edilen sebepler ile, iyi nüshalara uyan bir kelime seçilmiştir.

S. 51, str. 17. *نفاضات*. Bu kelimenin doğru olmadığını, *نفاضات* olması gerektiğini söylüyorlar ve, *Tarcuma-i Yamîni* haşiyesinden alarak, son kelimenin mânasını veriyorlar. Kelimeye verilen “askerlerin

zayıf ve âcizleri” mânası doğrudur. Ancak bu mâna asıl mânası “silkilen meselâ elbiseden dökülen toz, ağaçtan dökülen meyve” olan نفاضة ’nin mecazî mânası olmaktan ziyade نفاضة ’nin mecazî mânası olabilir. Çünkü, evvelâ söylemek lâzımdır ki, نفاضة kelimesine sayın üstad tarafından verilen mâna, yâni “kıldan örülmüş ip ve iplik” mânası doğru değildir; bunun mânası “çözülüp bozulmuş kıl ip bozuntusu” (*Kâmûs* tercümesi)’dur. Bu mânadan mecaz olarak, “çözülüp, bozulmuş asker bozuntuları” için kullanılması daha tabiidir.

S. 59, str. 12. امیر ملک نوح و امیران سبکتکین و امیر محمود ’in hazfi gerektiği söyleniyor. Bence bu lâzım değildir, çünkü امیران ’dan sonra gelen kelimeler onun bedelidir, hattâ burada امیر سبکتکین de diyebilirdi.

S. 64, str 15. نباید . Şüphesiz bu kelime نباید olacaktır deniliyor. Gerçekten de öyledir. Ancak haşiyelere baktıkları hâlde, bunun bir matbaa yanlışlığı olduğunu görmemelerine hayret etmemek kabil değildir. Sayın Prof. bilirler ki, metinde doğru olarak kabûl edilen kelime haşiyede gösterilirken, ilk yerde yazılmaktadır ve diğer nüsha farklarından iki nokta ile ayrılmıştır. Haşiyede metinde bulunması gereken kelimenin باید olduğu gösterilmiştir; metinde öyle değilse, bunun bir matbaa yanlışlığı olduğu muhakkaktır. Sayın üstadın matbaa yanlışları olarak gösterdikleri yanlışların da kendime ait yanlışlar olduğunu kabûle mecburum, çünkü elimde aksini ispat edecek deliller yoktur. Fakat burada durum aynı değildir. Burada hatanın bana olmadığını gösteren açık bir delil mevcuttur.

S. 75, str. 15. ختل Hatal. Sayın Prof. M. Minovi, bunun Huttal olacağını söylüyorlar. Haşiyedeki ifadede, iki nüshanın böyle hareketlenmiş olduğu söylenilmekle, bu okunuş tarzının müdafaası yapılmış değildir. Ancak bu yer adı ile belki meşhur Huttal’den başka bir yerin kastedilmiş olması veya meşhur Huttal şehrinin adının böyle bir telâffuz şeklinin bulunması ihtimaline dikkat çekilmek istenmişti (krş. al-Manîni, *al-Fatḥ al-vahbî*, I, 232; Yâkût, *Mu‘cam al-buldân*).

S. 75, str. 9 ve s. 124, str. 12. صاغری . “Şarap kadehi” mânasına olan bu kelimenin ş ile yazılıp, yazılmadığını tahkik etmediklerini söylüyorlar. Halbuki bu hususta uzun boylu araştırmalar yapmağa lüzum yoktur. En muteber lûgat kitaplarına baksalarda صاغر şeklini kolayca bulurlardı. Bk. meselâ bk. Vullers, II, 508; Steingass, *Persian-English Dictionary*, s. 779; S. Haïm, *New Persian-English Dictionary*, II, 250.

S. 95, str. 9. بشجه . Hâşiyede gösterdiğim şekil varken, bu yer adının neden böyle kaydedildiği anlaşılmamış. Halbuki haşiye bunu açıkça göstermektedir. Bu parça *H* nüshasında mevcut değildir; diğer iki nüshada سحه (*E*) ve بسجه (*A*) vardır. ‘Utbî-de de بشچنه (şerhte bir de بشنه) bulunmaktadır. Fakat yazmalarımızdaki şekillerde *n* harfi için bir dış bırakılmamış olduğundan, bu kelime ancak metinde olduğu üzere, بشجه gibi bir şekle irca’ edilebilirdi. Yine hâşiyede görüldüğü üzere, ‘Utbî’nin rivâyeti de kat’i olmadığından, burada bütün şekillerin gösterilmesi istenilmiştir.

S. 99, str. 2. سب . Doğru şeklinin, *A* nüshasında olduğu gibi, بسب olduğunu söylüyorlar. İnsan sayın Prof. M. Minovi’nin tenkitlerinden bâzan cidden hayrete düşüyor. Kendileri bir metin neşrederken, dili iyi bilmenin, bilhassa eserin devrinin dilini bilmenin zarurî olduğunu söylüyorlar (s. 15, 18 v. b.), sonra tenkitlerinde buna dikkat ve riayet etmiyorlar. VII./VIII. — XIII. / XIV. asırlarda, Farsçada بسب yerine sadece سب denilirdi. Bunu makalelerini ithaf etmiş oldukları ve kendi üstadı olduğunu söyledikleri rahmetli M. M. Kazvîni bir münasebetle kaydetmişti. Onun sözleri aynen şudur (*Târih-i Cihân-guşay*, c. I, mukaddime, s. *qyb*): “سب önek olan *bâ*’sız, بسب yerine . . . Bunun benzerleri bu kitapta cidden çoktur ve yeni nüshalarda her yerde bu kelime بسب şeklinde tashih edilmiştir”¹⁹. Bu da sayın M. Minovi’nin o kadar ehemmiyet verdiği hocasının eserlerini okumamış olduğuna bir delil teşkil eder mi (baş taraflara da bakınız)?

S. 100, str. 18. فلات . Bu kelime yerine haşiye göstermiş olduğumuz ve *Tarcuma-i Yamîni*’de bulunan ولایات pek güzel uymaktadır. Fakat güçlük bu kadar bilinen ve tanınan bir kelimenin nüshalarda neden فلات ، فلابات ، فلابات yazıldığını anlamaktır. Bu müşküle dikkati çekmek için asıl metne فلات konuldu, diğer nüsha farkları da haşiye gösterildi.

S. 108, str. 8. باوزکنده . Bu yer adının اوزکنده (*g* ile) yazılması gerektiği söyleniyor. Bu kelimenin —hâşiyede al-Manîni’den naklen gösterildiği gibi— *g* ile söylendiği rivâyet edilmiştir ve Üzcand şekli Yâkut’ta da vardır. Ancak bu yerin adı bu gün Özkend şeklinde maruf-

¹⁹ سب بدون باء جاره بجای بسب . . . ونظار آن نیز در این کتاب جدا بسیار است ودر نسخ جدیده همه جا این کلمه را به « بسب » تصحیح کرده اند.

tur. Bu son şekil yanlış olabilir, bundan dolayı hâşiyede al-Manî'nin tesbit ettiği şekil de gösterilmiştir.

S. 108. str. 8'in hâşiyesindeki *مختلفة* 'nin yanlış olduğu doğru olarak tesbit edilmiştir; ancak doğrusu *مختلفية* değil, aslında olduğu üzere (bk. al-Manî, I, 320) *مختلصة* 'dir.

S. 110, str. 7. *آل عباس*. Kıymetli üstad M. Minovi bu kelimeleri gülünç bozmalardan (tashiflerden) telâkki ediyorlar. Bunun aslında olsaydı bile, tarafımızdan görülüp, tashih edilmesi gerektiğini söylüyorlar ve bunun yerinde, *Tarcuma-i Yamîni* basmasında bulunan *اغباش* ("sabahleyin, şafaktan önceki karanlık") kelimesinin bulunması gerektiğini ilâve ediyorlar. Burada da iki hataya birden düşüyorlar. İlk önce, metin tenkidi bakımından: *آل عباس* ("Abbas-oğulları") kelimelerinden, müstensihin dikkatsizliği ile, *اغباش* kelimesi çıkabilir, fakat *اغباش* kelimesinin bozularak *آل عباس* şeklini alması nasıl tasavvur edilebilir? Sonra Farsça bakımından: Bunu izah edebilmek için bütün ibareyi almamız lâzımdır. İbare şudur: *چون جمشید خورشید در تنق آل* ... Müellifin "akşam olunca, gecenin karanlığından istifade ederek, Merv'e gitti" demek istediği meydandadır. Açıkça görülüyor ki, burada teşbihler ile dolu bir ifade tarzı kullanılmış ve "Güneş Cemşid'i Abbas-oğulları perdesi içinde saklanınca, gecenin koyu renkli bineği üzerinde Merv'e yöneldi" denilmiştir. Akşam olmasından bahsedilirken, güneşin sabaha takaddüm eden karanlıkta gizlendiğini söylemek mânasız olurdu; ancak sabah-tan bahsedilecek olsaydı, bu karanlıktan, yâni *اغباش*'tan bahsedebilirdi. Sonra güneşi hükümdar Cemşid'e benzetince, onun saklanması için ancak bir sarayın perdesinden bahsedebilirdi. Abbas-oğullarının resmî renkleri, bilindiği gibi, siyah olduğundan, bu perde, *تنق*, ancak onların perdesi olabilir. Görülüyor ki, burada yalnız *آل عباس* doğrudur ve *اغباش*'ın hiç bir yeri yoktur. Fazıl üstad, *Tarcuma-i Yamîni*'nin satır arasındaki notlarına bakarak, yanlışımızı çıkarmağa çalışacağına, metni anlamağa çalışsalardı, böyle gülünç hatalar irtikâp etmemiş olurlardı.

S. 113, str. *ناکاه* ilh. Bu kelime ile başlayan cümlenin yanlış olduğunu ve bu kelimenin *ناکاه* olacağını söylüyorlar. Bu cümlenin yanlış olduğunu ve metindeki şeklinde bir noksanlık bulunduğunu ben de görmüş olduğum için, içinde *اتیان (کاه)* bulunan 'Utbî'nin ibâresini aynen hâşiyeye nakletmiş idim.

S. 115, str. 13. یکدیگران . Prof. Minovi'nin kanaatine göre, bu kelime cemi yapılamaz, bundan dolayı metne را یکدیگر rivâyetini almak lâzımdır. Bu kelimenin karşılığı olan kelime bir takım dillerde (meselâ Almanca ile İngilizcede) cemi yapılamaz, buna karşılık bir takım dillerde de (meselâ Türkçe ve Fransızca) cemi yapılabilir. Farsça, cemi yapmak bakımından, diğer dillerden daha çok imkânlarla sahiptir, bundan dolayı bu kelimenin de cemi olabileceğini sanıyorum. Bununla beraber bunun için tatmin edici bir misal bulamadığımı burada kaydetmeliyim.

Zekâsı çok sür'atle işleyen Prof. Minovi, hemen çok eski sözde bir yanlışımı hatırlıyorlar. Bunu zikrettikleri için kendilerine teşekkür etmeliyim. Çünkü rahmetli Malik al-Şu'arâ Bahâr'ın tenkitlerine cevabımda bu meseledeki düşüncelerimi izah etmiş, fakat elde yeter delil bulunmadığı için fikrimde ısrar etmemiştim; bu vesile ile sonradan tesbit ettiğim ve benim kabûl ettiğim şeklin doğruluğunu gösterecek bir kaç misâli burada zikretmem mümkün olacaktır. Ancak daha önce meselenin mâhiyetini kısaca izah etmem yerinde olacaktır.

Meşhur *Tarcumân al-balâğa*'nın başında şu cümle vardır: تصنیفهای بسیار دیدم مردانشیان هر روزکاری را اندر شرح بلاغت . Bu cümledeki تصنیفهای کوشی، بینشی، روشی، یعنی meselâ کوشی، بینشی، روشی de mevcut değildir. Bundan başka bu kelimenin benzerleri de, yâni meselâ کوشی، بینشی، روشی de mevcut değildir. Buna rağmen bu kelime mevcut olsa, her halde bilgin (عالم، دانشمند) mânasında olmak icap ederdi. Halbuki edebî sanatlara dair kitap yazanlar, o zamanlara kadar, âlimler değildir, Kudâma, Vatvât, Şams-i Kays v. b.'ları gibi, münşilerdir. O hâlde buradaki kelime "münşi" mânasında olan bir kelime olmalıdır. Bu da o zamanın Farsçası ile مرد انشا olmak lâzımdır. İşte bu sebeplerden dolayı مردانشیان'ı مرد انشایان şeklinde düzeltmiştim. Rahmetli Malik al-Şu'arâ Bahâr bu düzeltmeyi tasvip etmeyince, fikrimde ısrar etmemiştim. Fakat şimdi düzeltmenin yerinde olduğunu sanıyorum. Çünkü gösterilen şeklin benzerleri olarak şu misalleri zikredebilirim:

مرد حرس کفکهاش پاک بکیرد تا بشود تبرکیش و کردد رخشان

(Rûdakî'nin meşhur *Mâdar-i may* kasidesinden, bk. Sa'îd Nafîsî, *Ahvâl u aş'âr-i Rûdakî*, Tahran, 1319 hş, s. 1008). Bu beyitte

'in مرد حارس yerinde kullanıldığı meydandadır. Aynı kasidenin diğer bir beyti şudur (*aynı eser*, s. 1013):

مرد ادب را خرد فزاید و حکمت مرد خرد را ادب فزاید و ایمان

Bu beyitte de 'in مرد ادب 'in مرد عاقل mânasında kullanılmış olduğu bedihîdir. O hâlde 'in مرد ادب da tabîî olarak منشى mânasına gelen ve Farsça benzerleri bulunan bir kelimedir. İfâdesinden o düzeltmemizi tasvip etmediği anlaşılan sayın M. Minovi'nin bu örneklerden sonra bize hak vereceğini ümit ederim.

S. 116, str. 3. Burada عوادی kelimesinin mânasız olduğunu ve bir nüshadaki ve *Tarcuma-i Yamîni*'deki gibi عوادل olacağı söylüyorlar. Nihayet yine *Tarcuma-i Yamîni*'nin satırlar arasındaki bir notundan alarak, bu son kelimenin "طرق مائه از شاهراه" mânasında olduğunu ilâve ediyorlar. Fakat Arapça lûgatlere bakmış olsalardı, böyle bir kelimenin mevcut olmadığını, buna mukabil "uzak, sarp yerler" mânasında, عوادی 'nin cemi şekli olan عوادی kelimesinin bulunduğunu (bk. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1981 ve 1979: *dry, hard land, a rough, rugged place* ve *Tâc al-'arûs* ve başka lûgatler) görürlerdi.

S. 116, str. 5. قيطان . Hiç bir izahat vermeden, yanına قيطان denilmiştir. Birinci şeklin doğru olduğu hâşiyeden açıkça anlaşılmaktadır. Hele قطوان Semerkand civarında bir yer olup, bununla hiç bir alâkası yoktur.

S. 119, str. 4. دای مرغ yerine دریاه مرغ konulmasının sebebi, benzer yerlerde olduğu üzere, yine Raşîd al-Dîn veya onun adına bu kısmı yazan kimsenin metni bu şekle koymuş olduğunu zannetmemizdir.

S. 127, str. 18. زبانه . Bu kelimenin okunuşu, bildiğime göre, yalnız *Burhân-i Kâfi*'de Zubbâ şeklinde gösterilmiştir. Bununla beraber doğru şekil olan Zabbâ' Steingass'ta, *Giyâş al-luğât*'ta (s. 205) vardır. Bu hususta bütün Arap lugatlerine de bakılabilir.

S. 145, str. 2. برشق . Bu kelimenin doğru şeklinin *ba-raşk* olduğu söyleniyor. Dikkat edilirse, metinde bu kelime üzerinde bulunan hareketlerin bâ ve râ harfleri üzerinde olduğu hemen görülür.

S. 147, str. 14. احوال . Bu kelimenin yanlış olduğu, bunun yerinde 'nin cemi şekli "deve" (جمل) bulunması gerektiği söyleniyor. Bu tashihe hiç de lüzum yoktur, çünkü احوال (حمل) himl kelimesinin cemi şekli olup, bu da deve demektir.

S. 155, str. 10. بر تند کوهی . Bunun بر سر کوهی olması gerektiğini söylüyorlar. Prof. M. Minovi galiba تند kelimesinin yalnız mâlûm birinci mânasını biliyorlar ve bundan dolayı bu tashihi teklif ediyorlar. Halbuki lûgatlere bakmak zahmetini gösterebilirlerdi, bu kelimenin bir de “yüksek” mânasına geldiğini görürlerdi. Nitekim büyük Farruḥî şu beytinde bu kelimeyi aynı terkip içinde kullanmıştır:

کھی شکاف فرود آرد و برون آرد ز کوه تند پلنگکوز آب زرف نهنگ

Böyle olunca tabiidir ki, teklif ettikleri tashihi yapmağa mahal olmayacaktır.

S. 156, str. 5. رحال و جمال . Bu kelimelerin metin içinde muhakkak (*musallaman*) yanlış olduğunu, daha önce geçmiş olduğu üzere, doğru şekillerinin اجمال و اجمال olması gerektiğini söylüyorlar. Bizce böyle bir düzeltmeye hiç de ihtiyaç yoktur. Galiba kendilerince güçlük çıkaran kelime رحال'dır. Bu kelime (رحل'in cemi şekli) “deve” demektir (bk. Dozy, Lane).

S. 164, str. 12. Metinde bulunan کورتکین'in yanlış olduğunu, 'Utbl'nin aslında bulunan ve hâşiyede gösterilmiş olan کورکیز şeklini metne almam gerektiğini, çünkü aynı sahifede ve müteakip sahifede bulunan جوین yerine doğru şekil olan خوس'u metne aldığımızı söylüyorlar. İlk yerde bütün nüshalarda کورتکین olduğuna bakarak ve Raşîd al-Dîn'in veya onun adına çalışan kimsenin kelimeyi böyle yazmış olduğunu düşünerek, nüshadaki şekli metne koydum; diğeri ise değiştirilmiştir, çünkü aslında خوس bulunduğu hâlde müstensihlerin bunu değiştirerek, daha çok bilinen جوین şeklinde yazmış olmaları ihtimali düşünüldü.

S. 172, str. 7. هبای منشور . Sayın üstad buradaki منشور kelimesinin yanlış olduğunu, doğrusunun, yine *Tarcuma-i Yamîni*'den alarak, مبثوث olduğunu söylüyorlar. Halbuki aynı mânada olan bu iki kelimeden هبا ile bilhassa bizim aldığımız منشور kullanılır. Nitekim *Ḳur-ân*'da şu âyet vardır: فجعلناه هبَاء منشورا (Sûrat al-Furḳân, 23).

S. 180, str. 14. مقناطیس . Bu kelimenin yanlış ve, yunanca *magnetis* kelimesinden alınmış olduğu için, yalnız مقناطیس şeklinin doğru olduğunu söylüyorlar. Halbuki her hangi bir lûgate (meselâ Vullers, Steingass, S. Haïm v. b.) bakmış olsalardı, burada مقناطیس şeklini de hemen bulurlardı.

S. 184, str. 13. احتزام هواجر . Burada احتزام'in yanlış, doğrusunun احتداد olduğunu, حزم kökünden *ifti'âl* bâbının asla gelmediğini söy-

lüyorlar. İlk önce şunu söyleyeyim ki, ben baktığım bütün lûgatlerde kökünden gelen احتزام masdarını gördüm. Ancak bu kelimenin mânası gerçekten cümleye uymamaktadır. Şu kadar var ki, kökünün شد mânasında olduğuna ve bâzan kelimelerin köklerinde aynı veya yakın mânalar varsa, diğer şekillerinin mânalarının da birbirine yakın olduğuna bakarak, احتزام kelimesini اشتداد veya احتداد "şiddetlenme" mânasında anlamıştım.

S. 187, str. 7. طیت . Bu kelimenin yanlış, doğrusunun طویت olduğunu söylüyorlar. Biraz aşağıda bir kelimenin nasıl olması lâzım geldiğini tesbite çalışırken, sec'e bakan M. Minovi, burada da neden aynı şeyi yapmıyorlar? İbare şudur: واز صدق نیت و صفای طیت . Burada طیت'in نیت'e daha münasip olduğu meydandadır. Mâna bakımından bir şüpheleri varsa, o zaman bir lûgate bakmaları gerekir. Her hangi bir lûgate baksalar, طیت'in tamamıyla طویت mânasında olduğunu görürlerdi (bk. meselâ Lane; *Akrab al-mavârid*, I, 724, stn. 1 v. d.).

S. 202, str. 8. بدو عالم . *Buduww-i 'âlam*. Buradaki birinci kelimenin yanlış ve doğrusunun بدو *badv* olduğunu söylüyorlar. Ancak bu iddialarının sebeplerini izah etmiyorlar. Cümle şudur از بدو عالم هیچ پادشاه بیکانه بر آن بقعه دست نیافت . Görüldüğü üzere, burada her iki kelime de aynı mânayı vermektedir. Sayın üstad بدو kelimesi için, sanki nâdir bir kelime imiş gibi, izahat verip, mizaçlarına yakışır bir beyit hatırlıyorlar, bir aralık da "جزو yerine بدو" diyorlar. Halbuki Arapçada بدأ kökü olduğu gibi, bir de بدا (بدو yerine) kökü vardır ve bâzı dilciler burada hemzenin *vâv* olduğunu söylemişlerdir; جزا'de ise mesele büsbütün başkadır, جزأ ile aynı mânada bir جزو (جزو yerine) kökü mevcut değildir. Bunu farketmek için biraz mufassal bir Arapça sarf kitabına bakılabilir.

S. 205, str. 12. Gazneli Mahmud'un fethi sırasında Kanna ve hâkiminin kim olduğu hakkında muhakemeler yürütülüyor. Bu hususta daha kolay olarak, M. Nâzım'in eserine (bk. s. 108, not 6) ve Y. H. Bayur'un *Hindistan tarihi*'ne bakılabilir.

S. 207, str. 6. محلجان . Benim notumda bunun yerine koymağı teklif ettiğim محلجان beğenilmiyor ve, cinas sanatı dolayısı ile, محلج'in doğru olduğu ve bu kelimenin de esasen حلاج mânasına geldiği söyleniyor. محلج'in حلاج mânasına geldiği tesbit edilebilse, zaten hiç

bir güçlük kalmıyacaktır. Ben baktığım hiç bir lûgatte bu kelimeyi bulamadım. Kendileri bana bir yer gösterirlerse, müteşekkir olurum.

S. 209, str. 9. میکشتند. Bu cemi şeklin yanlış olduğu söyleniyor, zira, kendilerince bu fiilin faili (وجوه رواتب و مواجب ایشان) cansız varlıklardır ve hicrî VI. — VIII. asırlarda bu gibi hâllerde fiil asla (هرگز) cemi yapılmazdı. Halbuki bu hususta kat'î bir kaide yoktur ve böyle hâllerde fiilerin cemi yapıldığı sık sık görülmektedir. Bk. Muḥammad Mu'în, *Mufrad u cam' u ma'rifa u nakira*, Tahran, hş. 1337 (*İntişarât-i Danişgâh-i Tahrân*, No. 497), s. 151 v. dd.: «ولی این قاعده کلیت ندارد و در قدیم هم: بندرت فعل را مطابقه میدادند fakat bu kaide umumî değildir ve eski zamanlarda da nadiren fiil mutabakat yapılırdı».

S. 209, str. 17. Asıl metinde Afganlılar seferinin noksan bırakıldığına hâşiyede işaret etmiştim. Prof. M. Minovi, *Tarcuma-i Yamîni*'den alınacak bir kaç cümle ile bunu tamamlamak mümkün olduğunu söylüyorlar. Tekrar edeyim ki, maksadım bu metni tamamlamak değil, olduğu gibi neşretmekten ibaretti. İlmî usuller de bunu icap ettirir.

Sayın Prof. M. Minovi, bunlardan sonra bir takım kelimeleri de şüpheli görüp, kendilerine göre mânalandırmağa veya halletmeğe çalışıyorlar. Bunların bir kısmı kendi şüphelendiği ve tahkik imkânına sahip olmadığını söylediği şahıslara âit hususlardır ki, bu imkânları bulmasını temenni ederiz. Bir kısmı da bizim metnimiz üzerindeki tashihlerdir ki, burada gözden geçirilecek olanlar bunlardır.

S. 100, str. 18. عرضه* جان. Buradaki 'urza için münâsip bir mâna bulamadıklarını, *Tarcuma-i Yamîni*'de bunun yerinde جان عرضه* bulunduğunu ve bunun da burada doğru bir mâna vermediğini söylüyorlar. Cümle şudur: «وتطمع در ولایات (?) عرضه* جان و وقایه* نفس خویش ساختند». 'Urza için hemen bütün lûgatlerde bulunan «mânia, bir güçlükten kurtulmak için hile, tedbir» mânaları vardır ki, kanaatime göre, burada lüzumlu olan mâna budur ve bu kelimeyi değiştirmek doğru olmaz.

S. 127, str. 1. بمرض جرض. Burada جرض'ın yanlış olduğunu ve doğrusunun مرض olması gerektiğini söylüyorlar. Ancak مرض çok bilinen bir kelimedir ve, kendilerinin de dedikleri gibi, «beden, akıl veya mezhepte bozulma» mânasına gelir. Burada bu mânanın o kadar uygun olacağını zannetmiyorum. Halbuki جرض hakkında meselâ Lane şu izahatı vermektedir: *Spittle, ... rattles immedially preceding death... see also جریض*. Bu son maddede de şu izahat vardır: «...his

soul having reached his fauces, so that he is choked by it, or made, or suffred, to escape, after evil; or oppressed by grief, or sorrow, or affected by intense anxiety or grief". Bir muharebeden mağlup çıkmış ve bundan dolayı son derecede muztarip olarak, hükümdarlığını bırakmış ve kendini ateşte yakmış bir kimse için ancak burada gösterilmiş olan mânada جرض 'ın uygun olacağı muhakkaktır.

S. 134, str. 7. با هزار مرد از لشکر ری. Bu ibaredeki هزار (bin) yerine *Tarcuma-i Yamîni*'de ده هزار (on bin) vardır; sayın Minovi yine ona bakarak, neden dolayı olduğu anlaşılmadan, bu son şeklin doğru olması gerektiği kanaatini izhar ediyorlar. Halbuki bilhassa böyle yerleri aslı olan 'Utbî ile satır satır mukabele edilmiş bir metnin daha doğru olması gerektiğini ve böyle bir fark olsaydı, bunun hâşiyede gösterileceğini düşünmesi daha tabîi olurdu. Nitekim 'Utbî'nin aslı şudur: في زهاء الفين من عسكر الري.

S. 137, str. 1. ماضفت. Bu kelimenin karşılığında *Tarcuma-i Yamîni*'de ماضعت bulunduğ ve bu kelime savaş (قتال) mânasına geldiği için, daha doğru olduğu söyleniyor. ماضفت için buldukları "savaşı uzatmak" mânası vardır; fakat bu kelimenin başka mânaları da vardır ve burada lüzumlu olan mânası şudur: ... ماضفه في القتال. جاده فيه (*Akrab al-mavârid*; krş. *Kâmûs*). Binaenaleyh yazmalardan uzaklaşıp, bu kelimeyi değiştirmeye lüzum yoktur.

S. 144, str. 1. غزوه* هاطيه. Sayın Minovi'nin burada halletmeğe çalıştığı mesele, daha önce kaydedildiği gibi, çok daha önce halledilmiş bulunuyordu. Baş tarafa bakınız (s. 17).

S. 150, str. 4. محسن بن طاق كه امير غوز بود. Muhsin b. Tâq'ın hangi kavmin veya yerin (!) emîri olduğunda şüphe ve ihtilâf bulunduğunu söylüyorlar, غوز yerine غور olması ihtimalini de ileri sürüyorlar. Burada böyle bir ihtilâf olsaydı, haşiyelerde gösterilmiş bulunacağını düşünmeyen sayın Minovi, hiç olmazsa sahifesi gösterilmiş olan 'Utbî'yi açsalar, şu ibareyi görür, رئيس الاتراك الغزية (Oğuz Türklerinin reisi) ve şüphelerinden kurtulurlardı.

S. 187, str. 1'e âit hâşiyedeki يتأسف على البيت ibaresinin ne mânaya geldiği soruluyor. Al-Manîni'den aynen alınmış olan bu ibarenin mânası çok açıktır: "Şair mâlûm, belli çadır karşısında eseflerini ifade ediyor".

S. 205. Kannoc şehrinin 409 hicrî yılında fethedilmiş olduğunu yeni öğrenen Prof. Minovi, bu bilgidен Firdavsî'nin *Şâh-nâma*'sini

yazış tarihi ile ilgili mühim bir netice çıkacağını söylüyorlar ve bunun şimdiye kadar hiç bir yerde zikredilmemiş olduğunu zannettiklerini ilâve ediyorlar. Buna ve başka delillere bakarak, Firdavsi'nin *Şāh-nāma*'sine son şeklini 409 h.'den sonra ve 412 h.'den evvel vermiş olduğunu 1954'te Cambridge'te toplanan Şarkiyatçılar Kongresin'de okuduğum bir tebliğde göstermiştim. Bu tebliğin metni, Fransızcaya tercümesi ile birlikte, 1954'te basıldı: *Şāhnāma'nin yazılış tarihi ve Firdavsi'nin Sultan Mahmud'a yazdığı hicviye meselesi hakkında. La date de la dernière rédaction de Şāh-nāma de Firdavsi-i Tūsī et sa satire contre Sultan Mahmud (Belleten, Ankara, 1954, c. XVIII, s. 159—178)*. Bu makalenin ayrı baskısından bir nüsha Prof. Minovi'nin kütüphanelerinde bulunmaktadır. Böyle olmasa da, Prof. Minovi'nin, İran edebiyatı hakkında çok nadir olan neşriyatımızı takip edip, bu makaleyi görüp, okumuş olması gerekmez mi idi? Hattâ bu kendisinin şimdiki vazifelerinin icaplarından biri değil midir?

Öyle sanıyorum ki, buraya kadar verilmiş olan açıklamalar sayın Prof. M. Minovi'nin iddialarının ilmî mütalara uymadığını göstermektedir. Bu makaleleri bilhassa İranlı genç ilim adamlarını ilmî usullerden şüpheye düşürecek ve onları yanlış yollara sevkedecek mahiyettedir. Bunu da maalesef eserlerini dikkatle gözden geçirmedığının açık delillerini verdiği büyük üstad allâme M. M. Kazvinî'nin yüksek adının gölgesine sığınarak yapmaktadırlar. Ben burada bu büyük üstadın eserlerinin Prof. M. Minovi'nin söyledikleri ile hiç bir alâkası olmadığını tekrar edeceğim.

Bunlardan başka Prof. M. Minovi'nin makalesinde umumiyetle Türkiye'de Farsça sahasındaki çalışma ve araştırmalardan da bahsedilmektedir. Burada verilen bilgi ve hükümler de doğruluk ve ciddiyetten uzaktır. Kendileri oldukça uzun bir zamandan beri Türkiye'de bulunmaktadır. Kaldıkları ve dolaştıkları her yerde mütevazî kütüphane memurlarının bile, temsil ettiği millete karşı duyulan sevgi ve takdir dolayısı ile, şahsına yaptıkları cömertçe ve kalpten gelen ikram ve sevgi tezahürlerini görmüş olduğunu bâzı konuşmalarında ifade etmişti. Buna rağmen makalesinde yalnız kötü şeylerden bahsetmesi ve yalnız memleketimizi "diyâr-ı elem" diye tavsif eden Sayyid Şarîf'in hakaret-âmiz bir kıt'asını hatırlaması kendisinin ne gibi bir ruh ve mizaç hâleti içinde bulunduğunu gösterir.

Onun şahsî inhimâklerinin bir tezahürü olan bu ifadeleri her şeye rağmen bizi alâkadar etmeyebilirdi. Ancak kendilerinin burada bir de resmî vazifeleri vardır. En korkunç düşmanların bile dostluk kurmak için vesileler aradıkları bir devirde yaşıyoruz. Türkiye ile İran arasında tarihlerinin en parlak iki siması tarafından kurulmuş ve bu günkü nesle, bilhassa ilim adamlarına, emanet edilmiş olan bir Türk-İran dostluğu vardır. Tarihte gelmiş geçmiş bir takım vak'alar hakkında, mânalarını anlamadan ve gerçeklere uygun olmayarak, muhakemeler yürütmek ve iki milletin fertleri arasında birbirlerine karşı şüphe uyandırmak elbette doğru değildir Bununla beraber burada bunları tahlile lüzum yoktur. Fakat öyle sanıyorum ki, Prof. M. Minovi'nin vazifesi adlarını ve yerlerini bizlerden duyduğu ve hattâ haklarında yıllarca önce makale yazmış olduğumuz nüshaların mikrofilmlerini İran'a göndererek, kendisine büyük kâşif²⁰ süsü vermek ve bir de Türk-İran dostluğunu zedeliyecek yayınlarda bulunmak değildir. Bizim, bizim ve İranlıların, büyük Mevlânâ'mızın dediği gibi,

ما برای وصل اینجا آمدم فی برای فصل اینجا آمدم

“Birleştirmek için buraya geldik, ayırmak için buraya gelmedik”.

²⁰ Bk. meselâ Dr. S. Şâdiğ Gavharî'n, *Asrâr-nâma-i Farîd al-Dîn 'Attâr-i Nîşâbûrî*, Tahran, 1338/1959, mukaddime, s. VII: “Anladım ki, kıymetli âlim sayın Bay Muctaba Minovi... 'Attâr'ın eserlerinden çok eski bir kaç mecmuayı Türkiye şehirlerinden Konya'da bulmuş ve onların fotoğraflarını alarak, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesine göndermiştir”. Bahis konusu olan mecmualar 1952'de çıkan *Konya kütüphanelerinde bulunan bâzı mühim yazmalar (Belleten, Ankara, 1952, XVI, s. 97 v. d.)* adlı makalemizde tavsif edilmişti.

